

دوران قاجاریه و هنر

نگاهی به ترانه و موسیقی در این زمان

داریوش افراسیابی

بعلت ارتباط بیشتری که در این زمان با اروپا برقرار شد، پادشاهان قاجار با تقلید از آداب و تشریفات دربارهای آن سامان، در مراسم رسمی و جشنها از دسته موزیک نظامی و برای مراسم خصوصی و بزمی خود از عمله طرب خاصه سود می‌بردند. هنوز موسیقی مورد تکفیر است و جامعه دسترسی به این هنر را ندارد. و تنها خاصان می‌توانستند از شنیدن نغمات موسیقی لذت ببرند.

موسیقی نظامی شکلی رسمی و محترمانه‌تر از این هنر را عرضه می‌کرد، چون نوازندگان ملبس به لباس نظامی بودند و مستخدم دولت، لذا در نظر عوام بیشتر جنبه نظامی شخص مورد توجه قرار می‌گرفت که نشانی از اقتدار حکومت بود، از این جهت افراد فوق گامی پیشتر از سایر همکاران غیرنظامی خود بودند و دارای منصب دولتی و… و گرنه موسیقی هنوز جایگاه سابق خود را در تفکر عموم داشت و حرفه‌ای پست شناخته می‌شد. با تاسیس شعبه موزیک در مدرسه دارالفنون و تشکیل موزیک نظامی، فصل جدیدی در موسیقی ایران گشوده شد و اولین نسل از موسیقیدانهای ایرانی که با اصول موسیقی اروپایی تربیت شده بودند، بوجود آمد.

موزیک دارالفنون

سالها بعد لزوم دسته‌های موسیقی نظامی به سبک جدید که جزء لوازم و تشریفات سلطنتی بود مورد توجه قرار گرفت. به این منظور شعبه‌ای در مدرسه دارالفنون به نام شعبه موزیک تاسیس شد و برای تعلیمات فنی، یک تن متخصص فرانسوی به نام «لومر» از اروپا استخدام شده به ایران آمد. متخصص دیگری هم از اطریش آورده بودند بنام «گوار» که موزیک کامران میرزا نایب السلطنه را اداره می‌کرد.

شعبه موزیک دارالفنون در سال ۱۲۹۷، به مدرسه موزیک تغییر نام یافت و در این مدرسه علاوه بر تعلیمات مقدماتی دروس موسیقی مانند تئوری موسیقی و سلفژ و دیکته موسیقی و هم‌آهنگی و سازشناسی و اصول ارکستراسیون نیز تدریس می‌شد، و هنرجویان بایستی یکی از سازهای بادی را نیز آموزش می‌دیدند.

از هنرجویان اولیه شعبه موزیک، که خود در آینده سمت معلمی یافتند و شاگردانی چند نیز تربیت کردند از جمله سلیمان خان است که ساز اصلی او قرنی کوچک بود و پیانو نیز می‌نواخت.

غلامرضا خان (سالار معزز): از آثار وی ترجمه یک دوره کتاب هم‌آهنگی و سازشناسی و اصول ارکستراسیون موسیقی نظامی بود که با کمک مزین‌الدوله ترجمه شده بود. چند مارش نظامی و سرود نیز ساخته است. و قطعه‌ای نیز بنام «فانتزی ماهور» برای پیانو نوشت که نسخه‌ای از آن در کتابخانه هنرستان ملی موجود است. او از نوازندگان خوب پیانو بوده و موسیقی ایرانی را با این ساز به خوبی اجرا می‌کرده است.

حسین هنگ‌آفرین: سه تار را خوش می‌نواخت و ردیف دستگاه ماهور را که از استاد خود میرزا عبدالله آموزش دیده بود با یولن نواخت و سالار معزز آن را به نت نوشت و این قطعات بعدها در برلین به چاپ رسید. در ارکسترهایی نیز که به تشویق ظهیرالدوله در انجمن اخوت تشکیل می‌گردید، سمت نوازندگی و گاهی هم سرپرستی ارکستر را داشت.

حسین هنگ آفرین در ۱۳۳۱ در سن ۷۶ سالگی زندگی را بدرود گفت.

ناصر همایون: ارسلان خان فرزند امیر خان، نوازنده پیانو بود و سمت ریاست موزیک را داشت، و از طرف شاه ملقب به ناصر همایون و پیش خدمت مخصوص مظفرالدین شاه گردید. در تمام مسافرتهای شاه به خارج از ایران، جز هیئت همراه بوده است. مظفرالدین شاه در سفرنامه اول خود در چند مورد از ناصر همایون یاد می‌کند، که از عهده نوازندگی به خوبی برآمده است و در آموزش قطعات ایرانی به ارکسترهائی که در حضور شاه موسیقی اجرا می‌کردند نیز موفق بوده است.

ابراهیم آژنگ: او با همکاری احمد میرزا «اپرتی» به نام دکتر ریاضی دان نوشت، که چندین بار به نمایش گذارده شد و مورد استقبال قرار گرفت. قطعات دیگری از جمله پیش درآمد شوشتری و ماهور و پیش درآمد راست پنج‌گاه را نیز ساخته است.

نصراله مین باشیان: نخستین فرزند سالار معزز بود. پیانو و یولن را به خوبی می‌نواخت و بعدها ملقب به نصرالسلطان شد.

موسیقی مذهبی عصر قاجار، در حقیقت همان روند نوحه خوانیها و روضه خوانیهای زمان صفویان بوده که در زمان اقتدار شاه عباس تدوین شده بود.

حمایت پادشاهان قاجار از عالمان دین و حافظان شرع و مراسم دینی باعث شد که این وضعیت گسترده‌تر ادامه یابد و با تشریفات رسوم فراوانی همراه شود.

خوانندگان مذهبی این زمان بهتر از پیشینیان خود، با گوشه و دستگاههای موسیقی ایرانی آشنا بودند و طبیعی بود که با بهتر خواندن می‌توانسته‌اند بیشتر جمعیت حاضر در مجلس را تحت تاثیرنوحه یا روضه خود قرار دهند.

فقها نیز چون از این روش نتیجه بهتری نسبت به گذشته بدست می‌آوردند، لذا مخالفتی در این باب نکردند، نواختن ساز از نظر دینی ممنوعیت در بر داشت ولی آواز خوش با اشعار مذهبی از نظر علمای شرع بلامانع بود.

تعزیه نیز در این زمان از اهمیت خاصی برخوردار می‌شود. «عبداله مستوفی» می‌نویسد: ناصرالدین شاه که از همه چیز وسیله تفریح می‌تراشد، در این کار هم سعی فراوانی به خرج داد و شبیه خوانی را وسیله اظهار تجمل و نمایش شکوه و جلال سلطنتش کرد و آن را به مقام صنعت رسانید. در استبداد، رفتار پادشاه برای رجال سرمشق است.

شاهزاده‌ها و رجال هم به شاه تاسی کردند و آنها هم تعزیه خوانی راه می‌انداختند. کم کم تکیه‌های سر محل که سابقاً تعزیه‌های عامیانه قدیمی خود را می‌خواندند، از حیث نسخه و تجمل، به بزرگان تاسی جسته هر یک به فراخور توانائی اهل محل، بیش و کم تجمل و شکوه را در این عزاداری وارد کردند. در اواخر دوره ناصر الدین شاه، تعزیه‌خوانی تجمل و تفریحش بیش از عزاداری شد و هر جا تعزیه‌ای برپا می‌شد، جمعیت زیادی بخصوص زنها در آن حاضر می‌شدند به طوری که صاحب مجلس مجبور بود همینکه مجلس پر شد در خانه را ببندد که از ازدحام، مجلس بر هم نخورد. همینکه اعیانیت در تعزیه وارد شد نسخه های تعزیه هم اصلاح شد و پاره ای چیزها که هیچ مربوط به عزاداری نبود مانند تعزیه دره الصدف و تعزیه امیر تیمور و تعزیه حضرت یوسف و عروسی دختر قریش نیز در آن وارد گردید و برای اینکه جنبه عزاداری آن هم، بالمره از بین نرود، در مقدمه، یکی از حکایات نیمه تفریحی و نیمه اخلاقی و در آخر یکی از واقعیات بوم الطف به نمایش گذارده می‌شد. بازیگرها نقش خود را که با شعر نوشته شده بود از روی نسخه‌ای که در دست داشتند به آواز می‌خواندند: حضرت عباس باید چهار گاه بخواند، حر، عراق می‌خواند، شبیه عبدالله بن حسن که در دامن حضرت شاه شهیدان به درجه شهادت رسده دست قطعه شده خود را به دست دیگر گرفته، گوشه‌ای از آواز راک را می‌خواند که به همین جهت، آن گوشه به راک عبدالله معروف است، و زینب، گبری، می‌خواند و اگر در ضمن تعزیه، اذانی باید بگویند حکماً به آواز کردی بود. فقط مخالف خوانها (مقصود قوم دشمن است) اعم از سرلشکران و افراد و امرا و اتباع با صدا بلند و بدون تحریر، شعرهای خود را با آهنگ اشتلم و پرخاش ادا می‌کردند.

در این زمان برای باشکوه‌تر کردن مراسم تعزیه از نقاره خانه نیز استفاده شد و بعدها برای تشریفات بیشتر دسته موزیک نظامی نیز جزء اسباب و لوازم اجرای تعزیه درباری گردید.

تنها ویژگی خاصی که در ارتباط با استفاده از موزیک نظامی می‌توان شمرد آن بود که کج اندیشی که نسبت به ساز در اندیشه مردم وجود داشت، و یا شنیدن ساز جزء گناهان کبیره محسوب می‌شد، در این شکل مورد پذیرش قرار گرفت. و موسیقی مکانی برای اجرا به دست آورد. در این مراسم تعزیه گردان سمت رهبری دسته موزیک را نیز به عهده داشت و به دسته موزیک نشان می‌داد که چه نوع آهنگی بایستی نواخته شود.

حزن‌انگیز یا هیجان‌آور.

در زمان قاجاریه کسانیکه دارای آواز خوشی بودند مقرر می‌گرفتند و بر بام منازل اذان می‌گفتند. مثل علیخان که اذان‌گو بوده است. اشعار نوحه نیز بی‌ارتباط با موسیقی نبوده است، زیرا با آهنگ و وزن اجرا می‌شده و در واقع تصنیفی بود که اشعار آن مضمون مذهبی داشت. در زمان قاجاریه تعزیه خوانهایی که آشنا به دستگاهها و گوشه‌های موسیقی ایرانی بودند، سمت معلمی مشتاقان به تعزیه خوانی را نیز عهده‌دار بودند، و از این جهت خوانندگانی که در مکتب تعزیه پرورش یافتند در آوازخوانی به سطح خوبی دست یافتند.

حاجی میرزا لطف‌الله اصفهانی که از خوانندگان دسته بنفشه بوده است و حاجی تاج نیشابوری (تاج الواعظین) که یکی از شاگردان مشهور وی شیخ عبدالله تاج کاظمینی بود و شیخ علی زرگر که به موسیقی ایرانی احاطه کامل داشته‌اند.

این سه تعزیه خوان از معروف‌ترین خوانندگان مذهبی بوده‌اند که صدائی دلنشین و جذاب داشته‌اند و آواز آنان شوری در دلها می‌افکنده است.

آنان توانستند قسمتی از موسیقی ایرانی را زنده نگاه دارند، قسمتی که امکان اجرای آن بود و با زمینه غم که بافت اصلی جان مایه موسیقی آنان را تشکیل می‌داد. برای پرداختن به یک مایه شاد، ساختار ذهنی دیگری لازم است که نه شرایط آن در جامعه یافت می‌شد و نه آن را در شیوه خواندن آنان می‌توان جستجو کرد.

انسانی که جز از جنبر انواع دیکتاتوری و خفقان و سرکوب، دیدگاههای خرافی مذهبی و… به جهان ننگریسته، و از جهان تصویری باژگون دارد و برداشتهای تک بعدی در ذهن او نقش بسته، نه اینکه خود بخواهد که با شادی بیگانه است، غم در او امری نهادی و درونی شده است. عناصر اجتماعی او دارای پوششی از غم می‌باشند، و آنچه ذهن و روان او از پیرامون خود دریافت می‌کند ریشه در ساختارهای فرهنگی و اجتماعی او خواهد داشت.

در اواخر عهد قاجاریه موسیقیدانانی که آهنگساز و نوازنده‌های دارای سبک بودند با آشنایی با اصول علمی، بینشی جدید به دست آوردند و روش و آثار آنان تاثیر مطلوبی در شیوه نگرش پیروان این هنرمندان به جای گذارد و باعث تحولاتی در زمینه آهنگسازی و فرم قطعات در نحوه اجرا شد و زمینه رشد ادوار بعدی را نیز با خود به همراه داشت.

به شرح احوال و آثار تنی چند از هنرمندان این دوره می‌پردازیم…

www.DAFRASIAB.com

منبع : **ایران استار**

www.IranStar.com